

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 911.375.5(497.113):94(439).2
ПНР

СЛОБОДАН БЈЕЛИЦА
Филозофски факултет
Нови Сад

ПОЛОЖАЈ НОВОГ САДА У ХАБСБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Сажетак: Нови Сад, који је настао из малог насеља на Дунаву, наспрам Петроварадинске тврђаве, користио је благодети свог природног положаја за стални развој. По добијању статуса Слободног краљевског града његов успон је кренуо вртоглавом брзином. Упоредо са економским растом, коме су допринели нарочито умешни градски трговци, Нови Сад је све више постајао културно и политичко седиште српског народа у Хабсбуршкој монархији. Због тога је све до уласка у југословенску државу 1918. године трпео изузетно снажне притиске угарских власти.

Кључне речи: Нови Сад, град, урбана историја

Простор на коме се данас налази Нови Сад био је насељен од прадавних времена. Изузетно повољан географски положај – окука Дунава на делу тока где је река прилично уска - је, и поред мочварног тла, привлачио људе да ту почну да се настањују. У античка времена, ту су живели Језиги, потом Хуни, Гепиди – о чему нам сведоче остаци на локалитету Римски шанчеви. У средњем веку, у атар новосадски насељавају се Словени, а потом и Мађари. Прва личност коју можемо везати за тај простор јесте мађарски спахија Тере, који је ту имао посед. (Ердуђељи, 2002: 39) Пред пад Угарске под Турску власт 1526. године, на месту будућег Новог Сада налазило се мало насеље Вашарош Варад. Ово

насеље је тих бурних година опустело, да би се у другој половини 16. века више пута појавило у турским дефтерима под српским именом Варадинци. Међутим, права историја Новог Сада почиње крајем 17. века, када је током Великог бечког рата (1683 – 1699. године) оближња Петроварадинска тврђава добила изузетан стратешки значај.

Насеље преко пута тврђаве се у пореским књигама тог времена назива Предграђе Петроварадина или Рацка варош прекодунавска. У њему је живело пар десетина српских војничких и занатлијских породица. По склапању Карловачког мира и формирању Подунавске војне границе, место прелази под војну управу и почиње се називати Петроварадински шанац, а у њему се населио знатан број Срба граничара. Нешто касније, Шанац је постао седиште оберкапетаније Подунавске војне границе, а 1708. и православне Бачке епархије. Привилегију за држање годишњег вашара Шанац је добио 1719. године, а 1722. у њему је одржан и један српски народни сабор. Тиме је ово место достигло завидан политички, економски и културни ранг и постало веома привлачно за нове насељенике. Укупно становништво српског села Алмаш се 1718. преселило у Шанац, изградивши данашњи Алмашки крај у Новом Саду. После пада Београда под Турке 1739. године, у Шанац се слио још један колонизациони талас, овог пута састављен од српских, немачких и грчких трговаца - Белиградаца, како су их у оно доба називали. Сматра се да су управо они, навикли на грађански живот, подстакли будућу борбу становника Шанца за самосталан живот и развој својег места. Претпоставља се, иако нема документарних доказа, да је Шанац 40 – их година 18. века имао статус привилеговане варошице (што је нпр. била и Суботица). (Стајић, 1951: 88 – 89) За непуних пола века, захваљујући пре свега повољном положају за трговину и близини бројног петроварадинског гарнизона, будући Нови Сад је по свом значају прстигао околне вароши – Футог и Карловце, које су такође имале знатну улогу у тадашњем времену. (Петровић, 1987: 12)

Као што смо напоменули, носиоци покрета за осамостаљење Шанца били су досељени трговци. Они су осећали економску штету због тадашње војничке управе, а страховали су да би се ситуација могла и погоршати после најављеног развојачења, када би потпали под разне феудалне обавезе. Стога они предузимају прве

корак да од царице Марије Терезије добију највиши могући статус за своје место. У тој борби наилазили су на отпор како мађарских феудалних, тако и локалних војних власти, које су биле у српским рукама. Командант граничара у Шанцу, Секула Витковић, није се устручавао ни од затварања заговорника ослобађања вароши од његове управе. (Петровић, 1987: 38 – 39)

Ипак, упорна акција грађана је уродила плодом. Захваљујући зајму који су неколицина српских трговаца и двојица немачких занатлија подigli у Бечу, те тиме платили елибертацију, Марија Терезија је 1. фебруара 1748. године издала њиховом насељу повељу којом је оно добило статус слободног краљевског града са правом да носи име Неопланта, Нојсац или Ујвидек, што су Срби превели као Нови Сад. У оновременом административном и правном систему, овакав статус доносио је једном граду једнакост са властелином. Нови Сад је добио и право на место у четвртом сталежу државног сабора. Грађани су бирали магистрат, састављен од 12 сенатора. Њиме је председавао судија (велики биров), са мандатом од две године. Магистрат је убирао одређене приходе те вршио управну и судску власт. (Стајић, 1951: 211) Он је имао право и да поставља чиновнике, од којих су најважнији велики бележник и подбележник, те градски начелник (конзул) чији је положај уведен 1788. године, да се растерети судија - посебно од војних и економских послова. Један од сенатора је као градски капетан руководио градском полицијом. Рад магистрата надзирали су Намесничко веће Угарске и Придворна угарска комора.

До формирања првог новосадског магистрата, односно до његове инстаурације, дошло је марта 1748. године, у присуству краљевског комесара. Том приликом, за чланове магистрата изабрани су имућни људи, како би могли да исплате високе трошкове елибертације. Истовремено, Нови Сад је добио и градске статуте, који истина нису били аутономни, него их је донео краљевски комесар. (Бачић, 1998: 32) До прве озбиљније промене у начину управљања градом дошло је крајем 18. века. У то доба дошло је до извесних сукоба између католика и православних у Новом Саду, а поводом предлога за оснивање гимназије. Иако су чинили убедљиву већину међу новосадским становништвом, Срби су 1796. године пристали на споразум по ком би се за сенаторе бирали шест православца и исто толико католика, а паритетно би се

поделе и све чиновничке функције. Од елибертације па до тада број становника је више него удвостручен, а град је привредно и културно веома напредовао. Постигнути споразум обезбедиће услове за несметани наставак развоја Новог Сада и у наредних пет деценија, које су и те како биле обележене националним буђењима широм Европе.

Иако су власт у магистрату делили са својим католичким суграђанима, новосадски Срби су били предводници и носиоци у свим сферама живота у граду. Већ од почетка 19. века, Нови Сад је заправо добио ону српску боју којом се толико дичио у другој половини столећа. Од 20000 становника које је имао крајем друге деценије 19. века, 2/3 су били Срби. Носиоци привредног развоја града били су пре свега српски трговци, које ће током времена појачати посрбљена грчка чаршија. А о једном изразито националном духу који је у то време красио Нови Сад, више него иједан други град, сведочили су бројни савременици. Са избијањем Првог српског устанка, Нови Сад је постао извор помоћи пречанских Срба устаницима, у чему је предњачио бачки владика Јован. Аустријски повереници сматрали су у том периоду Нови Сад главним илирским уротничким местом и централном тачком илиризма. Шафарик га је 1813. године описао као „гнездо Српства”, док је Вук Караџић четири године касније забележио да је Нови Сад „највеће општество српско на свијету”. (Поповић, 1990: 111) Свакако да је оснивање Велике српске православне гимназије новосадске 1810. године много допринело таквој представи. Јаша Игњатовић, који ће доцније Нови Сад назвати „Српским Паризом”, писао је 1848. године да је тај град један од ретких у којима се српски говори, док се Михајло Полит Десанчић присећао да су у то време новосадски Срби „доминирали поседом и интелигенцијом”. (Петровић, 1987: 97)

Складан развој Новог Сада пресећиће револуција 1848 – 49. године. О узбурканом националним страстима уочи Велике буне сведочи међунационални инцидент дотле незабележен у новосадској повести, а око кога се подигла велика прашина. Наиме, дошло је до сукоба између Срба и Немаца око натписа на градском стрелишту јуна 1846. Немци су скинули натпис на српском језику, оставивши оне на мађарском и немачком, поводом чега су Срби приредили бучне демонстрације. Тај догађај као да је био

предзнак много озбиљнијих и трагичнијих појава које ће уследити са почетком револуционарних превирања у Угарској пролећа 1848. године. Вал европских грађанских револуција заплуснуо је и Аустријско царство, али се у њему поред захтева за демократизацијом појављују и тежње за националном еманципацијом народа који су живели под хабсбуршким жезлом, од којих су најопаснији по јединство царевине били они које су истицали Мађари.

Намера Срба у јужној Угарској била је да се организују, како би и они истакли своје националне захтеве у ситуацији која је постајала све драматичнија. За средиште српског покрета у први мах је, природно, одређен Нови Сад као град са највећом концентрацијом српске интелигенције и српског капитала. Марта 1848. године ту је одржана заједничка седница српских општеставата, која је донела петицију којом су захтеване самоуправне слободе за Србе у Угарској. Одатле је и отишла чувена депутација у Пожун, а један од њених захтева је био и сазивање српског народног сабора сваке године у Новом Саду. Српски захтеви нису наишли на разумевање Лајоша Кошута, а вест о томе, коју је депутација изнела на збору Новосађана у порти Саборне цркве 19. априла, изазвала је огорчење у маси, која је на лицу места спалила матичне књиге вођене на мађарском језику. У одушевљењу, одлучено је и да се сутрадан пође у Карловце и затражи сазивање скупштине. Тих дана, закључено је и да се Нови Сад не може учврстити као центар националне акције док градска управа не пређе у српске руке. На јавном заседању магистрата 26. априла таква одлука је и донета, а маја месеца извршена је рестаурација тј. избор чланова магистрата, који су готово сви били Срби. Међутим, већ у јуну у Нови Сад је стигао комесар мађарске владе Петар Чарнојевић са војском, тако да је Нови Сад силом прилика у Великој буни остао пасиван, а оближњи Карловци су од њега преузели примат у покрету. (Микавица, 2006: 33)

Иако у српско – мађарском рату који је уследио Нови Сад није био поприште борби, ситуација за становништво није била нимало лака. Различити инциденти у граду односили су чак и људске животе. Магистрат је формално био лојалан пештанској влади, али је између њега и војних власти постојало дубоко неповерење. Врхунац свега је било бомбардовање Новог Сада са Петроварадинске тврђаве, као одговор на улазак цару лојалних трупа

у град, на челу са баном Јосипом Јелачићем 12. јуна 1849. Царске трупе су се на то повукле, заједно са масом избеглица, а иза себе су оставиле потпуно порушен, попаљен и опљачкан град, као и велики број цивилних жртава бомбардовања и каснијих репресалија мађарске војске. Од 2800 новосадских зграда, после бомбардовања је тек око 800 остало неоштећено. (Стајић, 1951: 284) Обнова порушеног града био је главни задатак привременог магистрата именованог октобра 1849. године, после пораза мађарске револуције. И тај магистрат је био сачињен углавном од Срба, а функцију градског начелника је обављао Павле Јовановић.

Рушење Новог Сада јуна 1849. године био је најтрагичнији догађај у дотадашњој његовој прошлости. По попису из 1850. године, град је имао свега 7182 становника, тј. тек трећину од броја пред Буну, а да би га поново достигао требаће му две деценије. Нови Сад је толико био разрушен да је генерал Хајнау, командант покорене Угарске, помишљао да га поново оснује неколико километара даље. Новосадски градски челници су уложили много труда да га одговоре од те идеје. После тога је све ишло лакше, нарочито захваљујући великом зајму који је Новом Саду одобрен у сврху обнове. Године 1850. извршена је и рестаурација магистрата, овога пута са већим бројем чланова католика, пошто се и етничка структура града променила на штету српског живља. Ипак, градска управа је и даље остала у рукама Срба, а сам град се налазио у саставу Српског Војводства. Но, како је деценију после револуције у Аустријском царству владао строги апсолутизам, тако ни новосадски магистрат није могао да исказује неку велику самосталност у свом раду.

Међутим, по паду тзв. Баховог апсолутизма, стеге су попустиле а на чело града априла 1861. је дошао и млади и агилни национални радник – Светозар Милетић. Његов први мандат није дуго трајао – непуних годину дана, али је он одмах показао основни правац своје комуналне политике: да Новом Саду врати обележје центра угарских Срба, које је имао до револуције. Управо због таквог стремљења, Милетић је и смењен од стране виших власти, а на челу магистрата су га заменили послушници. Но, и поред захтева несрпских грађана да споразум из 1796. године о подели власти поново ступи на снагу, магистрат је остао у српским рукама, захваљујући апсолутној већини коју су Срби ипак

очували у граду. У току свог „другог магистрата”, који је трајао свега годину дана (1867 – 1868. године), Милетић је имао два главна циља: да српски језик постане званичан језик градске управе, те да се нова зграда Градске куће изгради у крају насељеним српским живљем, иза Николајевске цркве, како би самим тим и градска управа попримила још националнији карактер. Ниједна од ових жеља му се није испунила.

Доба Милетићевог градоначелниковања и уопште његовог интензивног политичког деловања јесте период у ком је Нови Сад постао неспорно политичко средиште Срба у Угарској, а на културном плану је чак заузео прво место у целокупном Српству. Тих година у Новом Саду су стварали Змај, Лаза Костић, Ђура Јакшић и многи други књижевни великани. Шездесетих година је у Новом Саду основано Српско народно позориште, Матица српска се ту преселила из Пеште, створена је Уједињена омладина српска... По броју политичких и других листова који су у њему излазили, Нови Сад је у то време без премца на целом српском простору, па и шире. (Петровић, 1987: 132) Не без разлога, Нови Сад је тада понео назив „Српске Атине”. Крај ове ере обележио је мандат Стевана Брановачког (1869 – 1872.), Милетићевог саборца, последњег градског начелника који се трудио да води самосталну политику. После њега, иако су још извесно време Срби чинили већину у магистрату, били су покорни влади и налазили се у сенци органа централне власти, који су Новом Саду постепено одузимали ингеренције. Коначно, 1878. године, Срби су изгубили већину у граду.

Наредне деценије у историји Новог Сада биле су обележене неспорним урбанистичким и инфраструктурним напретком. Железница је у Нови Сад стигла 1883. године, изграђен је железнички мост преко Дунава, затим је град добио и кланицу, плинару, нову Градску кућу, гасно осветљење, асфалт, болницу, електричну централу и трамвај. Упоредо са потпомагањем развоја града, власт је спроводила и интензивну мађаризацију. Поред насељавања бројних чиновника, па и масовнијег досељавања мађарског живља (тако је настало насеље Телеп), вршено је и помађаривање, нарочито новосадских Немаца. (Кириловић, 2006: 96 – 97) На пољу културе, престиж Новог Сада је све више преузимао Београд, као престоница независне Србије. На политичком

плану, Нови Сад јесте остао средиште Срба у Угарској, у њему су била седишта две најјаче странке – Радикалне и Либералне. Међутим, оне као да су са више жара истрајавале у међусобним сукобима, него што су деловале против мађаризације. (Милитар, 2000: 238) Законом из 1886. године, надлежности градова у Угарској биле су доста смањене, а уведено је звање великог жупана, којег је постављала централна власт и који је контролисао рад локалне самоуправе. Уочи Првог светског рата чинило се да је Нови Сад (који се од 1903. називао искључиво Ујвидек) на путу да потпуно изгуби свој српски карактер.

Литература:

- Бачић Славен (1998): *Из прошлости градских права Новог Сада*, Сомбора и Суботице, Суботица.
- Ердунђели Мелхиор (2002): *Историја Новог Сада*, Нови Сад
- Кириловић Димитрије (2006): *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад.
- Микавица Дејан (2006): *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад.
- Милитар Трива (2000): *Нови Сад на раскрсници минулог и садањег века*, Нови Сад.
- Петровић Бошко (1987): *Развитак Новог Сада од оснивања до наших дана*, Нови Сад.
- Поповић Душан (1990): *Срби у Војводини*, књига 3, Нови Сад.
- Стајић Васа (1951): *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад.

Summary: Novi Sad grew out of a small settlement near the Danube, about the end of the 17th century. It was called Petrovaradin Trench, because it was across the river from Petrovaradin fortress. In 1748 it became a free royal town, when it bought a diploma on elibertation from empress Maria Theresa. Novi Sad developed to a very rich city, and became an important political and cultural centre of the Serbs. But in 1849 Novi Sad was demolished, after shelling from nearby fortress. But Novi Sad in the short time continued to develop.

Key words: Novi Sad, town, urban history